

ENESEMÄÄRAMISE UDUS: EESTI JA AMEERIKA ÜHENDRIIGID 1918–1919

Eero Medijainen

Tartu rahulepingut on hinnatud kui Eesti riikluse nurgakivi, seda nimeatakse riigi sünnitunnistuseks jms. Reeglina juhtub seda pidukõnedes ja -tekstides, vähem akadeemilistes aruteludes. Tähelepanu on pööratud lepingu tähtsusele kaasaegses kontekstis, peetud vaidlusi piiri kulgemise võimaluste üle nii 1919.–20. aastal kui tänapäevalgi, vaieldud lepingu kehitivuse või õigustühisuse üle ning analüüsitud selle üksikuid artikleid.¹ Kõige paremini tuntakse ja sageli tsiteeritakse rahulepingu teist artiklit. Reeglina küll pigem seda osa, kus Venemaa tunnustab tingimusteta Eesti riigi rippumatust ja iseseisvust ning loobub vabatahtlikult ja igaveseks ajaks kõigist suverään-õigustest. Olgu siinkohal seesama tekst esitatud täielikul kujul veel kord:

Minnes välja Venemaa Sotsialistliku Föderatiivse Nõukogude Vabariigi poolt kuulutatud kõigi rahvaste vabast, kuni täieliku lahtilöömiseni riigist, mille hulka nad kuuluvad, enesemääramise õigusest, tunnustab Venemaa ilmtingimata Eesti riigi rippumatust ja iseseisvust, loobudes vabatahtlikult ning igaveseks ajaks kõigist suverään-õigustest, mis olid Venemaal Eesti rahva ja maa kohta maksvusolnud riigiõiguslike korra, kui ka rahvusvaheliste lepingute põhjal, mis nüüd siin tähendatud mõttes edaspidisteks aegadeks maksvuse kaotavad. Eesti rahvale ja maale ei järgne endisest Vene riigi külge kuuluvusest mingisuguseid kohustusi Venemaa vastu.²

Keeleliselt tundub artikli algus täna päeval üsna kohmakana, kuigi üks asjaolu on täiesti arusaadav: pooled lähtuvad Venemaa SFNV poolt kuulutatud õigusest. Enamiku Eesti rahudelegatsiooni liikmete jaoks ei olnud sellises sõnastuses ilmselt midagi erilist. Sarnaselt oli kõlanud juba Maanõukogu (Maapäeva) 1917. aasta 15. (28.) novembri otsus suveräänsuse väljakuulutamises ning sama korrati ka iseseisvusmanifestis. Paraku peitus taolises sõnastuses üks probleem, mis jäi häirima rahulepingu Eesti

¹ Eero Medijainen, "Article 5: the permanent neutrality in the Tartu Peace Treaty, 1920", *Journal of Baltic Studies*, 41:2 (2010), 201–214.

² Edgar Mattisen, *Tartu rahu* (Tallinn: Eesti Raamat, 1989), lisa 2.

poolset peamist autorit Ants Piipu. Veel 15 aastat hiljem leidis Piip, et rahukonverentsi ajal jäi lahtiseks küsimus, kas Venemaa lagunes osadeks, kus kõik osapooled olid võrdsed, või oli Nõukogude Venemaa endise Venemaa õigusjärglane, millest siis üksikud riigid enamlaste poolt novembris 1917 välja antud dekreedid alusel eraldusid.³ Eesti parimat rahvusvahelise õiguse asjatundjat selline sõnastus häiris ja Piip kahetses, et vastavat punkti ei õnnestunud rahulepingusse kirjutada või siis teise artikli sõnastust muuta. 1936. aastal ilmunud rahvusvahelise õiguse õpikus analüüsis ta seda probleemi pikemalt ja oli sunnitud tunnistama, et küsimus on muutunud vaid akadeemilise ilmega aruteluks. Nõukogude pool saavutas oma tahtmise Tartu rahulepingus ja Nõukogude Liitu tunnustati ka suurriikide poolt endise Venemaa õigusjärglaseks. See tähendas, et Eesti ja Nõukogude Venemaa ei olnud lepingut sõlmides “surnud isa” (Venemaa) pojad. Pigem jäi “isaks” Venemaa, kes lubas “tütrel” (Eestil) kodunt lahkuda.⁴ Piibu kahetsus oli asjakohane, sest juba 1939.–40. aastal hakkas Nõukogude diplomaatia kasutama sarnast allegooriat ja rõhutama oma õigust temalt nõrkuse hetkel eraldatud alasid tagasi võtta.⁵ Võtet kasutasid Nõukogude saadik Washingtonis ja eriti Ivan Maiski Londonis. Seega võib oletada, et rahulepingu teise artikli esimene pool järgis Vene poole ja teine Eesti huvisid, aga me oleme sunnitud tunnistama, et Eesti “sünnitunnistus” kirjutati välja Nõukogude võimu poolt antud seaduse alusel, millega Eesti pool nõustus. Ants Piip suutis seega ette näha arengut, kus taoline tõlgendus võis tekitada vähemalt kaudse argumendi Eesti õiguste ründamiseks.

Käesoleva artikli eesmärgiks on vaadelda samas artiklis mainitud “enesemääramise õigusega” seotud problemaatikat laiemalt ja seoses Eesti iseseisvumisega. Eriti seda, kuidas enesemääramise küsimus avaldus Eesti ja Ameerika Ühendriikide vähestes kontaktides 1918.–19. aastal. Ühendriike pole valitud juhuslikult, seda kahel põhjusel.

Esiteks oli rahvusvahelise õiguse hea tundja ja ajaloo ainuke Eesti saadik Washingtonis Ants Piip sunnitud konstateerima, et tema ei saanudki Ameerika poole suhtumistest ja käitumisest neil aastatel aru, nimetades seda oma rahvusvahelise õiguse alases peateoses “eriliselt anomaalseks”. Ühelt poolt asus Washington seisukohal, et Venemaad ei tohi jagada, ja

³ Ants Piip, *Rahvusvaheline õigus: konspekt prof. A. Piip'i loenditest Kõrgemas Sõjakoolis 1934/1935. a.* (Kaitseväge Õhendatud Õppeautuste väljaanne 1935. a.), 26.

⁴ Ants Piip, *Rahvusvaheline õigus* (Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 1936), 91, 92.

⁵ Eero Medijainen, “1939: võimalused ja valikud I”, *Ajalooline Ajakiri*, 1 (2000), 5–48.

teiselt poolt kuulutati rahvaste enesemääramise õigust ning saadeti Ees-
tisse oma sõjaväeline esindaja ning konsul.⁶

Teiseks on Ameerika president Woodrow Wilsoni sageli peetud “enesemääramise õiguse” maaletoojaks Esimese maailmasõja järgsesse Euroopasse. Riikluse loomisega seostus enesemääramise mõiste varemgi, aga tipptund saabus tõepoolest koos Esimese maailmasõja lõppemisega ja seostub tänini Wilsoni nimega, kuigi tema polnud kindlasti enesemääramise idee autoriks.⁷ Kujuneva Eesti riigi esimene vahetu kokkupuude enesemääramisega saabus samuti aastatel 1917–20. Sel perioodil toimus enesemääramise mõiste ümber midagi sarnast nagu suveräänsuse tõlgendamisel 1980. aastate lõpu taasiseseisvumise protsessis.⁸ Lõpplahenduseni jõuti sajandi alguses siiski pisut kiiremini. Käesoleva artikli huvipunktis on seega küsimused: milline oli alles kujuneva Eesti riigi kogemus kokkupuudetes enesemääramise loosungi “maaletooja” Ameerika Ühendriikidega 1918–19? Kuidas Eestil õnnestus seda põhimõtet enda huvides kasutada hoolimata ameeriklaste soovist säilitada Venemaa territoriaalne terviklikus? Kas enesemääramise idee aitas kaasa või pigem takistas Eesti iseseisvumist Venemaast?

Enesemääramise mõiste enda, selle mitmetähenduslikkuse ning ajas ja ruumis arenemise kohta leidub erineval tasemel kirjandust, sest “enesemääramine” on tegur, mis on mõjutanud kogu maailma ajalugu ja eriti 20. sajandil.⁹ Täna sed probleemid Lähis-Idas ja Kesk-Aasias on paljuski seotud asjaoluga, et Esimese maailmasõja järel Suurbritannia ja Prantsusmaa hoolde antud nn mandaataladel ei õnnestunud demokraatlikku riigikorraldust ning selle põhjal mingit püsivamat identiteeti kujundada. Domineerima jäid usulised, vähem keelelised ja kultuurilised ühtekuulamise vormid, riiklus seostus pigem hõimluse või muu kogukonnaga, mitte lääneliku õiguskorraga. Paljudes piirkondades, kus Esimese maailmasõja järel ei suudetud enesemääramise printsibist lähtudes riiklust rajada, järgnesid hiljem tõsised sisemised konfliktid või kokkupõrked naabritega. Tänapäevased sündmused Ukrainas näivad seda vaid kinnitavat. Ukraina ja eriti

⁶ Piip, *Rahvusvaheline õigus*, 114.

⁷ Carole Fink, “The Great Powers and the new international system, 1919–1923”, *Twentieth century international relations, I: the international system, 1815–1945* (London, New Delhi: Sage Publications, Thousand Oaks, 2007), 254–257.

⁸ Suveräänsuse mõiste kohta vt. artiklite kogumikku *Iganenud või igavene? Tekste kaasaegsest suveräänsusest* (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010); Igor Gräzin, “Suveräänsuse süünd ja Nõukogude Liidu kadu”, *Akadeemia*, 11 (2015), 1927–1943.

⁹ Tomis Kaplan, “Self-determination and international order”, *The Monist*, 2 (1989), 356–370.

Krimmi staatusega seotud aruteludes puudub kindlus, kas neis domineerivad territoriaalse terviklikkuse või enesemääramisega seotud argumendid.

Rahvusvahelistes suhetes muutus koos Esimese maailmasõjaga erakordselt teravaks küsimus, millele ei osatud vastata siis ega pole suudetud seda rahuldavalt teha hiljemgi. Tegemist on dilemma või pigem paradoksiga: kumb on rahu saavutamiseks ja püsimiseks olulisem – kas rahvuslike (etniliste) huvide ja vajaduste rahuldamine või demokraatia kindlustamine, kord ja stabiilsus? Eriti terav on küsimus olukorras, kus need kaks tegurit teineteist välistavad või vähemalt oluliselt piiravad, näiteks enesemääramise ja suveräänsuse vahekorra selgitamisel. Samuti ei suudetud Esimese maailmasõja järel vastata küsimustele, kas enesemääramine sisaldab ainult poliitilist mõõdet või laieneb ka majanduse-, kultuuri- ja muudesse sfääridesse ning kaugemale Euroopa piiridest. Pole saanudki selgeks, kas enesemääramine on ühekordne ja lõplik akt või pigem kestav, korduv ja jätkuv protsess.¹⁰ Probleemiks on seegi, mida tuleb enesemääramise realiseerimiseks minimaalselt teha: kas selleks piisab avalikust teadaandest, manifestist, seadusest või peaks toimuma valimised, hääletamine, läbi viidama küsitlus või tulema kokku mingi institutsioon, esinduskogu, jne?

Eesti autoritest võiks esile tõsta enesemääramise mõistest üsna põhjalikud ülevaated koostanud Jaan Unduski ja Hent Kalmo.¹¹ Nemad on selgitanud ka seoseid enamliku ja wilsonistliku enesemääramise käsitluste vahel. Undusk näib toetavat arvamust, et Wilsoni lähenemine polnud iseseiseva kontseptsiooni pakkumine, vastus Lenini omale. Vähemalt olevat Wilson oma 8. jaanuaril 1918 peetud kõnes kongressile ehk nn 14 punktis Leninilt “enesemääramise alast õhutust” saanud.¹² Mõnevõrra üllatav on äärmiselt lihtsustav, kuigi ideoloogiliselt ja propaganda seisukohalt täiesti mõistetav katse tõestada, et eestlaste seas olid rahvustega ja iseseisvumisega seotud asjad paigas ning selged juba 1905. aasta revolutsiooni järel. Lauri Vahtre on leidnud, et “osa eestlasi oli revolutsioonist osa võtnud rahvuslipuks muutunud sini-must-valge, osa punalipu all [...]. Rahvuslased jäid rahvuslasteks, sotsialistid sotsialistideks, nende vahele tekkis mõnes mõttes ebamäärane eesti sotsialism, mis hiljem pidi tegema valiku proletariaadi

¹⁰ Brad Simpson, “The many meanings of national self-determination”, *Current History*, 113:766 (November 2014), 312–317.

¹¹ Jaan Undusk, “Iseseisvusmanifesti intertekstuaalsus”, *Iseseisvusmanifest: artikleid, dokumente, mälestusi* (Tartu: Rahvusarhiiv, 2014), 19–52; Hent Kalmo, “Enesemääramise saatuslik tund”, *ibid.*, 163.

¹² Undusk, “Iseseisvusmanifesti intertekstuaalsus”, 36.

diktatuuri ja rahvusriigi vahel.¹³ Tõesem on paraku fakt, et Eesti rahvuslipp kombineerus nn rahvuslaste peades vähemalt 1917. lõpuni ja osaliselt veel hiljemgi eelkõige Vene trikolooriga, aga ka teiste (Soome jne) lippudega. 1905. aastal punalippu lehvitanute seas muutus see peatselt üsna oranžiks või liitus samuti pigem muude lippudega, nagu näiteks *Bund'*il, Poola ja Soome sotsialistidel,¹⁴ ning Eesti rahvuslased toetusid rahvusriigi loomisel punalipu all välja kuulutatud enesemääramise õigusele.

Enesemääramise mõiste on tõesti keeruline ja ilmselt sellest tulenevalt, aga ka osaliselt ideoloogilistel-poliitilistel põhjustel ei ole ajaloolased või rahvusvahelise õiguse asjatundjad kaugeltki ühel meelel enesemääramise tähenduse ja koha üle rahvusvahelistes suhetes. Näiteks Kaarel Piirimäe leiab, et Teise maailmasõja ajal ning külma sõja puhkemisel algas ühelt poolt Eesti eksiidiplomaatide ja poliitikute ja teiselt poolt Nõukogude võimu ideoloogide vahel propagandasõda eeskätt selle õiguse tõlgendamise ümber, kus Eesti pool kaitses end toetudes Wilsoni poolt rahvusvahelistesse suhetesse toodud enesemääramise õigusele.¹⁵ Seega on probleem keerulisem ning ajas kaugemale ulatuvate järeldustega ega piirdu vaid aastatega 1917–19. Seda arvamust näivad toetavat mõned teisedki ajaloolased, kasvõi kooliõpikute ja üldkäsitluste tekstides. Andrei Fjodorov kinnitab gümnaasiumile mõeldud õpikus, et 8. jaanuaril (1918) kuulutas president Wilson välja oma 14 punkti ehk tulevase maailmakorralduse kava. Ühendriikide riigipea nimetas rahvuste enesemääramisõiguse tulevase maailmakorralduse põhiprintsiibiks.¹⁶ Ei hakkaks siinkohal selgitama, et tegelikult polnud tegemist tulevase maailmakorra kavaga ja Wilson ei rääkinud midagi “rahvustest” ega kasutanud isegi kordagi sõnu “enesemääramise (*self-determination*) printsiip”. Fjodorov kinnitab aga samas, et inglased ja prantslased ei hakanud sellele vastu vaidlema. Üllataval kombel on mõned Eesti autorid väitnud hoopis vastupidist. Mart Laar ja Lauri Vahtre arvavad samuti gümnaasiumile mõeldud õpikus, et Pariisi rahukonverents lükkas Ameerika presidendi Wilsoni laiahaardelise rahuplaani

¹³ Lauri Vahtre, *Eesti kultuuri ajalugu: lühiülevaade* (Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 1993), 111, 112.

¹⁴ Antti Kujala, *Vallankumous ja kansallinen itsemäärämisoikeus: Venäjänsozialistiset puolueet ja suomalainen radikalismi vuosisadan alussa* (Helsinki: SHS, 1989).

¹⁵ Kaarel Piirimäe, “National self-determination, modernization and the Estonian-Soviet propaganda contest in the early Cold War era”, *Behind the iron curtain: Soviet Estonia in the era of the Cold War*, ed. by Tõnu Tannberg (Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2015), 35–51; Kaarel Piirimäe, *Roosevelt, Churchill, and the Baltic question: allied relations during the Second World War* (New York: Palgrave Macmillan, 2014).

¹⁶ Andrei Fjodorov, *XX sajandi ajalugu, I osa: 1900–1939: õpik gümnaasiumile* (Avita, 2002).

tagasi.¹⁷ Tõesem on paraku Fjodorovi versioon, sest Pariisi rahukonverentsil ei olnud 1919. aastal võimalust ega vajadust end Wilsonile vastandada.

Omaette teema oleks küsimus, kas Wilsoni enesemääramisõigus mõjutas kuidagi Eesti iseseisvuse väljakujunemist ja rahvusvahelist kindlustamist, näiteks riigi tunnustamist? Kui nn Wilsoni plaan oleks Euroopas tõepoolest täiesti tagasi lükatud, siis ei oleks ilmselt asjakohane rääkida tema enesemääramise printsiibist või õigusest kui uue maailmakorra ja ammugi mitte uute riikide iseseisvuse alusest. Küsimusele on võimalik läheneda ka ebamäärasemalt, nagu seda on tehtud Eesti ajaloo V osas. Koguteose autorid viitavad asjaolule, et Eestimaa Rüütelkonna Komitee kuulutas enamlaste rahvaste enesemääramisõigusele viidates Eestimaa 30. novembril 1917 Venemaast sõltumatuks ja palus kaitset Saksa riigilt.¹⁸ Eesti iseseisvusmanifesti väljakuulutamisesest kirjutades mainitakse vaid, et “toetudes rahvaste enesemääramise õigusele”, kuulutas maanõukogu Eesti iseseisvaks.¹⁹ Sellisest lähenemisest võiks ekslikult järeldada, et ühelt poolt toetusid enamlased, kes kaldusid 1917/18 Eesti iseseisvumist enam mitte isegi loosungite tasemel pooldama, ja baltisakslased (rüütelkonnad) ühele ning tulevase Eesti poliitikud teistsugusele “enesemääramise õigusele”. Siiski jagavad mainitud koguteose autoridki seisukohta, et rahvusliku enesemääramise printsiibi kuulutasid peaaegu üheaegselt välja nii Lenin kui Wilson. See “idee, mis pidi saama uue maailmakorra üheks põhiprintsiibiks, oli suurriikidele vastuvõetav siiski vaid lühikest aega (sõja lõpuni) ja realiseerus üksnes osaliselt”.²⁰

Enesemääramise juuri on otsitud vähemalt 18. sajandist seoses Prantsuse revolutsiooniga ning riikide iseseisvumisega Ameerika mandril. Esimesed arglikud katsed seda rahvusvahelistesse lepingutesse kirjutada tehti 1860. aastatel. Enne Esimest maailmasõda ei muutunud enesemääramine aga kaugeltki mitte rahvusvahelise õiguse osaks. Pigem räägiti sellest kui printsiibist, ideest, programmist, eesmärgist, nõudmisest, loosungist jne. Riigiga seoses eelistasid õigusteadlased kasutada mõistet “suveräänsus”, mis oli paremini läbi analüüsitud ja seda loeti riikluse avaldumiseks või tunnuseks. Samas on suveräänsuse mõiste ise teinud läbi mitu arengujärku ja ei suuda hästi selgitada kujunemist, neid teid, kuidas suveräänsuseni jõutakse. Niisugusena ei ole suveräänsus rahvusvahelises õiguses paremini kinnistunud kui seda on tänasel päeval enesemääramise mõiste.

¹⁷ Mart Laar, Lauri Vahtre, *Lähiajalugu I: gümnaasiumile* (Tallinn: AS BIT, 2006), 62.

¹⁸ *Eesti ajalugu V: pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, peatoimetaja Sulev Vahtre, tegevtoimetajad Toomas Karjahärm ja Tiit Rosenberg (Tartu: Ilmamaa, 2010), 426.

¹⁹ *Ibid.*, 429.

²⁰ *Ibid.*, 431.

Ka suveräänsuse mõiste võib olla üsnagi ambivalentne, aga see kehtib ka ilmselt rahvusvahelise õiguse kui sellise suhtes.

Näib, et enesemääramise mõistet kasutati aastatel 1917–19 vähemalt kolmes erinevas tähenduses. Esiteks tunti ja tuntakse Ida-Euroopas ja sealjuures Eestis kõige enam enesemääramist, mis seostus eeskätt etnilise rahvusega, aga ka vähemusrahvuste küsimustega. Taolisena tuli enesemääramise mõiste ja sellega seotud poleemika kasutusele hoopis varem, kui seda pruukis Wilson. Nagu eespool näidatud, levis mõiste vasakpoolsete, peamiselt sotsialistide ja kommunistide (kaasaegsetele Ühendriikides pigem maksimalistide) seas. See ei teinud enesemääramisest muidugi rahvusvahelise õigusega seotud normi. Seda ei suutnud ka enamlaste riigipööre, kuigi siis tõsteti mõiste enamlaste poolt seadusandluse tasemele. Rahvusvahelise õiguse tasemele ei tõstnud enesemääramisõigust isegi mitte Nõukogude Venemaa ja tema naabrite vahel sõlmitud rahulepingud, neist esimesena siis Tartu rahuleping! Kuigi viimaste näol muutus enesemääramisõigus esimest korda juba rahvusvaheliste lepingute normiks ja reeglina neid lepinguid tunnustati teistegi riikide poolt. Kasvõi sel teel, et need publitseeriti Rahvasteliidu spetsiaalsetes väljaannetes.²¹

Ida-Euroopas ja mujalgi oli keeruline piisavalt selgelt eristada ühelt poolt keelelist-etnilist-kultuurilist, teiselt poolt sellest tuletatud leninliku, klassikuuluvusega seotud või pigem parteilist arusaama enesemääramisest ning kolmandalt poolt Wilsoni pakutud territoriaalsele-riiklikule ja osaliselt kultuurilisele identiteedile toetuvat enesemääramist.²²

Wilson oli eeskätt mõjutatud Prantsuse revolutsiooni ja Ameerika iseiseisvumise eel ja ajal kasutatud enesemääramise ideest, kus peateemaks oli inimese ja riigivõimu vahekord. Wilsoni mureks oli inimeste, aga ka rahva kui kodanikkonna või elanikkonna (*people*) võimalused valida endale demokraatlik valitsemiskord.

Briti välisministeeriumis kasutati enesemääramise mõistet juba jaanuaris 1916. aastal kui võimalust, kui omamoodi pakendit demokraatliku valitsemisviisi levitamiseks ning Wilson nõustus sellise lähenemisega.²³ Ta vajas ameeriklaste sõtta astumiseks lisaõigustust sõjaliste (Saksa allveelaevade rünnakud), üldisema julgeolekuga seotud (nn Zimmermanni

²¹ William H. J. Hough III, *A legal and political history of the Baltic-Soviet peace treaties in 1920* (Joint Baltic American National Committee, 1990).

²² Svetlana Suveica, “Russkoe Delo” and the “Bessarabian Cause”: the Russian political émigrés and the Bessarabians in Paris (1919–1920)”, *IOS Mitteilungen*, 64 (Regensburg: Institute for East and Southeast European Studies, 2014), 3.

²³ Dov Ronen, *Challenge of ethnic conflict, democracy and self-determination in Central Europe*, introduction by Anton Pelinka (Routledge, Frank Cass & Co LTD, 2013), 49–50.

telegramm), kaubandusega (laevade vaba liikumine) ja majandusega (sh suhted Britiga) seotud argumentide kõrvale. Alates Venemaa Ajutise Valitsuse moodustamisest said Ameerika Ühendriigid 1917. aasta kevadel nii sise- kui välispoliitiliselt mõjusa ideoloogilise või pigem propagandistliku argumenti. Ameerika võis nüüd astuda Esimesse maailmasõtta kui võitluse demokraatia eest ja autoritaarsuse vastu. Wilsoni sõnul tuli maailm muuta turvaliseks demokraatia jaoks. Talle polnud enesemääramisel omaetteseisvat tähendust, see oli vahend demokraatia levitamiseks ning tugevdamiseks. Wilson ei kasutanud kordagi enesemääramise mõistet oma kuulsas 14 punkti kõnes. Ta vältis terminit (*self-determination*) muudiski esinemistes. Lõpuks ei jõudnud see mõiste isegi mitte tema peamise “lapsukese” ehk Rahvasteliidu põhikirja.²⁴ Ühtlasi ei kasutatud seda ka rahu- lepingutes Saksamaa, Austria või Ungariga, kuigi just nende lepingutega fikseeriti Euroopas mitmed uued riigid ja kaudselt ta niimoodi siiski realiseerus. Wilsoni jaoks oli enesemääramine pigem demokraatlik, inimeste ühiste huvide alusel kujunenud terviku, rahva (*people*) huvidest lähtumine ehk *self-government*.²⁵

Vastasseisud erinevate arusaamise vahel enesemääramise küsimuses muutusid teravamaks, kui Venemaal võimu haaranud enamlased kasutasid 1917. aasta lõpul mõistet oma rahvaste enesemääramise dekreedis ja 1918. aastal Nõukogude konstitutsioonis. Selleks ajaks oli juba kujunenud bolševike seisukoht enesemääramisest kui klassivõitluse vahendist. Enesemääramisõigus ei kuulunud mitte rahvusele kui etnilis-kultuurilisele ühtsusele, vaid pigem osale sellest ehk töötavale rahvale ja eelkõige tööliklassile ning edasi juba tema parteile. Soome kiire *de jure* tunnustamine Nõukogude võimu poolt detsembris 1917 ei olnud erandiks. Seal oodati peatselt puhkevat kodusõda ja Petrogradis loodeti punaste võitu. Juba 1918. aasta suvel kinnitasid enamlased Berliinis salajasel kokkusaamisel soomlastega, kus arutati tulevase omavahelise rahulepingu punkte, et enesemääramise printsiibil on piirid, mille määravad ära nn riiklikud huvid. Karjalastega asustatud alade liitmisest Soomega keelduti sõnaselgelt.²⁶

Enamlaste aktsioonid sundisid Ameerika Ühendriike ja teisigi lääne- riike andma *self-determination*’ile selgema, etniliste rahvustega seotud

²⁴ Joe Oloka-Onyango, “Heretical reflections on the right to self-determination: prospects and problems for a democratic global future in the new millennium”, *American University International Law Review*, 15:1 (1999), 159.

²⁵ Trygve Throntveit, “The fable of the Fourteen Points: Woodrow Wilson and national self-determination”, *Diplomatic History*, 35:3 (2011), 445–481.

²⁶ Väino Tanner, *Tarton rauha, sen syntyvaiheet ja -vaikeudet* (Kustannusosakeyhtio Tammi, 1949), 16–17.

sisu, aga Wilsoni käsitlus ning eriti eesmärgid jäid Lenini omadest erinevaks.²⁷ See tähendas, et Wilsoni jaoks jäi enesemääramine etniliselt lähedaste inimeste (*people*) või rahvaste (*nations*) võimaluseks valida endale ise demokraatlik valitsemisviis.²⁸ Enesemääramine tuli realiseerida eelkõige riigi tasemel ja ei tähendanud veel automaatset ja väeramatu õigust omariiklusele ja täielikule sõltumatusele keele, usu vms argumendi alusel. Wilsoni ja Lenini lähenemisviise peetakse sarnaseks ainult selles osas, et mõlemad rääkisid inimeste õigusest määratleda riiki nii nagu nad seda ise soovivad.²⁹ Wilson ei samastanud rahvuslikku enesemääramist (*national self-determination*) automaatselt rahvusriigiga (*nation state*) või õigusega seda luua. Teisedki *Entente*'i riigid ei rutanud vastupidise kinnitamisega, neile lahendus sobis, pealegi ei olnud mõistlik tekitada lisavastuolusid Ameerika Ühendriikidega.

Ameerika Ühendriikide positsioon rahvusvahelistes suhetes ja vahetõde Venemaaga

Miks Ameerika Ühendriigid ei tunnustanud erinevalt *Entente*'i riikidest Eestit, Lätit ja Leedut isegi mitte ajutiselt ehk *de facto* ning jäid kõigi nende taotlustele suhtes jätkuvalt tõrjuvaks? Põhjuseid võib leida mitmesuguseid. Siinkohal ei tõstatata üldse küsimust *de facto* ja *de jure* tunnustuse tähendusest Ameerika välispoliitikas ja õigusruumis. Kuigi viimasel oli ilmselt oma roll, sest tunnustamise küsimustes ei olnud ameeriklased nii järjekindlad kui seda oldi Euroopa diplomaatias. *De facto* tunnustus kujuneski rahvusvahelise õiguse normiks alles koos vajadusega Balti riike kuidagi tunnustada.

Ühendriikide õiguslik, majanduslik, sõjaline ja poliitiline seisund erines maailmasõjas ning selle järel teiste võitjate omast. Ta ei olnudki tegelikult liitlane (*ally*), kuigi üldkäsitlustes ja näiteks kooliõpikutes võib taolisi arvamusi kohata. Ameerika Ühendriigid astusid 1917. aastal sõtta vaid *Entente*'i riikidega ühinenud (*associated*) riigina. Washington ei sidunud end formaalselt sõjajärelsete, -aegsete ega -järgsete kohustustega. Nii polnud

²⁷ Erez Manela, "Peoples of many races": the world beyond Europe in the Wilsonian imagination", *Jefferson, Lincoln, and Wilson: the dilemma of race and democracy*, ed. by John Milton Cooper and Thomas J. Knock (Charlottesville: University of Virginia Press, 2010), 190

²⁸ David Raič, *Statehood and the law of self-determination* (Kluwer Law International, 2002), 177–178.

²⁹ Lea Brilmayer, *Secession and self-determination: a territorial interpretation*, Yale Law School Legal Scholarship Repository, Faculty Scholarship Series, Paper 2434 (1991), 180.

ta võtnud kohustust mitte sõlmida separaatrahu ühe või teise sõdiva poolega. President Wilson ei piiranud end sõtta astudes, ta ei usaldanud liitlaste motiive ega eesmärke.³⁰

Wilsonist, tema vaadetest ja plaanidest Venemaa tuleviku suhtes ning konkreetsetest aktsioonidest on kirjutatud arvukalt erineva tasemega uurimusi ja publitsistlikke ülevaateid.³¹ Presidendi esialgsest vastuseisust hoolimata saadeti Ameerika väeosad (u 15 000 meest) aastatel 1918–19 Venemaale, peamiselt Murmanski ja Arhangelski ning Vladivostoki sadamate kaitseks. Seda perioodi nimetatakse interventsiiooniks või koguni sõjaks Nõukogude Venemaa vastu.³² Venemaa asjadesse sekkumise ajendeid on tõlgitsetud erinevalt.³³ Olgu siinjuures mainitud vaid üksikud silmatorikavamad autorid.

Betty Miller Unterberger kinnitas, et presidendi põhiideed Esimeses maailmasõjas ja suhetes Venemaaga olid mittesekkumine, anti-imperialism, avatud uste poliitika ja enesemääramine. Ta juhib tähelepanu asjaolule, et oma tuntud 14 punkti kõnes kongressile 8. jaanuaril 1918 ei kutsunud president üles enamlasti kukutama ja Venemaad puudutavas punktis 6 keeldus ta riigi tükeldamisest. Wilson sattus seepärast dilemma ette, sest sõjas oli vajalik arvestada liitlastega, aga Suurbritannia ja Prantsusmaa suhtusid enamlastesse vaenulikumalt. President ei suutnud otsustada, kas Venemaa tagasitoomiseks sõtta ja idarinde taastamiseks tuleks kasutada sõjalist jõudu, näiteks Jaapani armeed? Kusjuures jaapanlased olid samal ajal valmis sekkuma ilma liitlastega konsulteerimata. Juunis 1918 ühinesid liitlaste survega kõik Ühendriikide enda esindajad Venemaal, Siberis ja Hiinas. Wilsonil oli siiski tõsine vastuväide – liitlaste interventsiioon võis Venemaa sakslaste rüppe lükata. Isegi siis, kui juulis 1918 otsustati tšehhe ja slovakke Venemaal aidata, siis tehti seda presidendi nägemusel pigem sakslaste ja austerlaste-ungarlaste vastu ja mitte Vene asjadesse sekkumiseks.³⁴

³⁰ Inga Floto, *Colonel House in Paris: a study of American policy at the Paris Peace Conference 1919* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1980), 25.

³¹ Vt nt: Arno Joseph Mayer, *Politics and diplomacy of peacemaking: containment and counterrevolution at Versailles, 1918–1919* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1967; 1968); Carol Willcox Melton, *Between war and peace* (Macon, Merker University Press, 2001); Lloyd E. Ambrosius, *Wilsonianism: Woodrow Wilson and his legacy in American foreign relations* (New York: St. Martin's Press, 2002).

³² George F. Kennan, *Soviet-American relations, 1917–1920* (New York: Norton, 1984); David S. Foglesong, *America's secret war against Bolshevism: U.S. intervention in the Russian Civil War, 1917–1920* (Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1995).

³³ Eugene P. Trani, "Woodrow Wilson and the decision to intervene in Russia: a reconsideration", *The Journal of Modern History*, 48:3 (Sep., 1976), 440–461.

³⁴ Betty Miller Unterberger, "Woodrow Wilson and the Bolsheviks: the "acid test" of Soviet-American relations", *Diplomatic History*, 11:2 (Spring 1987), 71–81; Betty Miller

Sarnaseid vaateid on esitanud ka Linda Killen. Tema arvates uskus Wilson 1917. aastal, et demokraatlik Venemaa aitab tal juhtida maailma liberaalse tuleviku poole. Washingtonis leiti, et kui Venemaa mõnele osale tagada normaalne olukord ja tegevusvabadus, toimiv taristu ning turg põllumajandusele, luua eeldused vabakaubandusele ja kindlustada kohalikke võimuorganeid, siis see kõik kokku – normaalsus läänelikus mõttes – tugevdab demokraatiat Venemaal. Killen mainis Wilsoni vastust kolonel Edward House'i korduvatele järelepärimistele: "Ma [...] olen higistanud verd mõeldes küsimuse üle, mida oleks õige ja võimalik teha Venemaal. Ta laguneb mu puudutuse all laiali nagu elavhõbe." Killeni arvates oli juulis 1918 tehtud otsus sekkuda sõjaliselt tegelikult samuti mõeldud "majanduslike missioonide kaitseks Venemaal".³⁵ Laene pakkudes ning erasektorit toetades lootis Wilson edaspidigi Ameerika Ühendriikide ja Venemaa suhteid parandada.³⁶

Victor Fic nägi olukorda pisut teisiti. Ta pidas seda veaks, et Wilson Venemaa asjadesse piisavalt ei sekkunud ning sõjalist interventsiiooni vältida püüdis. Fic mainis, et 26. septembril 1918 anti kõikidele Ameerika esindajatele Venemaal ja Siberis ning lääneriikide pealinnades korraldus mitte teha koostööd liitlastega Venemaa küsimuses. See otsus sai tema arvates määravaks, miks demokraatlik Venemaa üksi jäeti. Wilson oli sekkumise vastu alates novembrist 1917 kuni septembrini 1918, mil ta otsustas lõplikult tagasi tõmbuda. Seda peetakse sageli korrektseks poliitiliseks otsuseks, aga Fici eesmärgiks oli näidata, et otsus oli kolossaalne viga, millel olid rasked tagajärjed. Ta tõestas, et Wilson reetis oma ebapiisava sekkumisega demokraatia võimalused Venemaal ja lisaks venelaste reetmisele tähendas see lõplikku lõhet Ühendriikide ja liitlaste vahel.³⁷ Võimalik, et viimases väites läheb Fic liiga kaugele, aga Eesti positsioonidelt lähtudes pole sugugi kindel, kas liitlaste ühine jõuline sekkumine demokraatliku Venemaa nimel oleks toonud Eestile parema lahenduse.

David Foglesongi arvates levis alates 1917. aastast laialdaselt usk, et Venelaste rahvas on järgimas Ameerika eeskujul demokraatiat teel, isegi bolševike

Unterberger, *The United States, revolutionary Russia, and the rise of Czechoslovakia* (Chapel Hill, The University of South Carolina Press, 1989), 265.

³⁵ Linda Killen, *The Russian Bureau: a case study in Wilsonian diplomacy* (Lexington, Ky.: The University Press of Kentucky, 1983), 5–32.

³⁶ Leo J. Bacino, *Reconstructing Russia: U.S. policy in revolutionary Russia, 1917–1922* (Kent, Ohio; London: Kent State University Press, 1999).

³⁷ Victor M. Fic, *The collapse of American policy in Russia and Siberia, 1918: Wilson's decision not to intervene (March–October, 1918)*, East European monographs, No. CDXI (Boulder, New York: Columbia University Press, 1995), 25, 330, 381.

võimuletulek tundus väike takistus, mis varsti kaob.³⁸ Ta kinnitas, et Wilsoni vaadete ja tegutsemise ajendite üle on palju vaieldud ja pole kindel, kas ta lähtus oma eriesindaja Edward House'i suhteliselt bolševikesõbralikust, vähemalt neid taluvast seisukohast või rohkem anti-enamliku riigisekretär Robert Lansingi vaadetest?³⁹

David W. McFadden on detailselt uurinud Ameerika Ühendriikide ja Nõukogude Vene suhteid aastatel 1917–20 ja väidab, et läbi kogu 1918. aasta püüdsid Lenin, Litvinov ja teisedki enamlaste liidrid suurendada ameeriklaste poliitilist, majanduslikku ja kaubavahetusega seotud huvi Venemaa vastu. Nad lootsid Washingtoni kaudu saavutada läbimurret liitlaste võimalikus ühisrindes ja olid selles tegevuses suhteliselt edukad.⁴⁰

Pariisi rahukonverentsile saabunud Ühendriikide delegatsioon oli nagu teistegi riikide esindajad Venemaa-küsimustes kimbatuses.⁴¹ Puudus selgus, kas Venemaasse peaks konverentsi ajal suhtuma kui endisse liitlasesse või pigem vaenlasesse? Ametlikke suhteid enamlastega ei peetud võimalikuks, aga neid täiesti ignoreerida ei saanud. Osaliselt suutis Nõukogude võim sellist peataolekut ära kasutada ning omalaadset kvaasi-diplomaatiat arendada ja liitlaste vahelistel vastuoludel mängida.⁴²

Presidendiga koos Pariisi rahukonverentsile saabunud ameeriklaste rahudelegatsiooni teised juhtivad tegelased olid enesemääramise küsimuses temast veel konservatiivsemad. Samas ei olnud delegatsiooni, Riigidepartemangu ja muude institutsioonide esindajate vaated kaugeltki ühetaolised.⁴³ Tuleb tunnistada, et Wilson tõi kaasa head spetsialistid. Eraldi tuleks mainida nn uurimiskomisjoni (*Inquiry*), mille direktor Sidney Edward Mezes oli juba 1918. aasta juunis veendunud, et tuleks arvestada Soome, Eesti, Läti, Leedu, Poola ja Bessaraabia eraldumisega, sest need rahvad polnud osa vene rahvast ja seepärast ei saanud nõuda nende allutamist bolševikele. Kuid nemadki olid veendunud, et kui demokraatlik Venemaa siiski peaks taastuma, siis on Eesti ja Läti tõenäoliselt selle föderatiivne või autonoomne osa. Kui aga enamlased püsima jäävad, siis on alternatiiviks iseseisvus või Balti Föderatsioon. Leedu pidi *Inquiry* liikmete arvates igal juhul iseseisvuma.

³⁸ David S. Foglesong, *The American mission and the "Evil Empire": the crusade for a "Free Russia" since 1881* (New York: Cambridge University Press, 2007), 35.

³⁹ Foglesong, *America's secret war*, 4–5.

⁴⁰ David W. McFadden, *Alternative paths: Soviet and Americans, 1917–1920* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1993), 15–54.

⁴¹ Arthur Walworth, *Wilson and his peacemakers: American diplomacy at the Paris Peace Conference, 1919* (New York, Norton, 1986).

⁴² John M. Thompson, *Russia, Bolshevism, and the Versailles Peace* (Princeton, New Jersey, 1966), 91.

⁴³ Trani, "Woodrow Wilson and the decision", 440–461.

Wilson jäi siiski kindlaks – üks asi on, kui Venemaa otsustab anda oma vähemustele iseseisvuse, teine asi on seda teha väljastpoolt.⁴⁴

Briti välisministeeriumis toetasid Balti riikide iseseisvumist samuti vaid mõned ametnikud.⁴⁵ Seega ei oleks kuigi täpne seostada Balti riikide iseseisvumist nn Versailles' süsteemiga. Küsitav on, kas Eesti, Läti ja Leedu saavutasid riikliku sõltumatuse tänu uuele süsteemile rahvusvahelistes suhetes, milles võeti omaks rahvusliku enesemääramise printsiip? Empiiriline ajaloolane leiaks ridamisi tõestusi hoopis vastupidisele väitele ja suudaks tõestada, et nn Versailles' süsteem loodi rahvusliku enesemääramise printsiipi rikkudes.⁴⁶ Eesti vabariik kasutas küll iseseisvumise õigustamisel enesemääramise loosungit, aga Wilson ise ega hilisem Ühendriikide administratsioon ei tunnustanud seda ilma tingimusteta kunagi. Alates maist 1919 avaldas Riigidepartemangu Vene osakond ja riigisekretäri asetäitja Frank Polk survet, et Washington peaks tunnustama Venemaal ainult Koltšaki valitsust.⁴⁷ Sellise seisukohaga lahkuski ameeriklaste delegatsioon rahukonverentsilt.

Nagu eespool öeldud, ajaloolased ja eriti õiguse ajaloo uurijad kinnitavad, et rahvusliku enesemääramise mõiste kahe maailmasõja vahelises rahvusvahelises õiguses ei kinnistunud.⁴⁸ See jäi nii enamlikus kui wilsonistlikus käsitluses vaid poliitiliseks argumendiks, tegevuse eesmärgiks ja ideoloogiliseks õigustuseks, aga mitte seotuks rahvusvahelise õigusega. Rahukonverentsi ajal ei suudetud leida mingit üksmeelt, millistel rahvastel on lootust enesemääramisõigusele ja mis veel olulisem – millistel pole üldse lootust?⁴⁹

⁴⁴ Linda Killen, "Self-determination vs. territorial integrity: conflict within the American delegation at Paris over Wilsonian policy toward the Russian borderlands", *Nationalities Papers*, X:1 (Spring 1982), 65–78.

⁴⁵ Erik Goldstein, *Winning the peace: British diplomatic strategy, peace planning, and the Paris Peace Conference, 1916–1920* (Oxford; New York: Oxford Clarendon Press, Oxford University Press, 1991), 140–149; Keith Nelson, "That elusive entity British policy in Russia": the impact of Russia on British policy at the Paris Peace Conference", Michael Dockrill, John Fisher, *The Paris Peace Conference, 1919: peace without victory?* (New York, Palgrave, 2001), 67–101.

⁴⁶ Albulena Halili, "Construction of the international system of Versailles, according to the doctrine of Woodrow Wilson", *Iliria International Review*, 2 (2011), 8–9.

⁴⁷ Melton, *Between war and peace*, 141.

⁴⁸ Daniel Thürer, Thomas Purri, *Self-determination; historical background* (Oxford Public International Law, Oxford University Press, 2015).

⁴⁹ Alan Sharp, *The Versailles settlement: peacemaking in Paris, 1919* (New York: St. Martin's Press, 1991), 132.

Eesti diplomaatia ja Ameerika Ühendriigid

Erinevalt näiteks Leedu, Soome ja viimasel ajal isegi Läti ajaloolastest, pole Eestis seni suhteid Ameerika Ühendriikidega teaduslikul tasemel uuritud. Mõningal määral on seda tehtud Nõukogude Eesti ajaloolaste poolt 1960.–70. aastatel, aga seda pigem laiemas kontekstis, nagu näiteks teemal “Eesti lääne imperialismi teenistuses”.⁵⁰ Hiljemgi on suhted Ühendriikidega olnud pigem täienduseks või laienduseks Eesti välispoliitika ajalooga seotud muudele küsimustele.

Eesti välispoliitika alguspäevaks sobib 7. september (25. august) 1917. Maanõukogus arutati siis esimest korda laiema publiku ees Eesti välispoliitilisi perspektiive ehk nn orientatsiooni küsimust. Kõige olulisema tulemusena sündis sel päeval põhimõtteline otsus moodustada välismaale saadetav delegatsioon. Vaevalt meenutati sealjuures eeskujusid Peeter I suure ekspeditsiooni näol, mis avas Venemaale tee Euroopa diplomaatilisse ellu või Ameerika ajaloost tuntud perioodi 18. sajandi lõpust ning 19. sajandi algusest, mil Euroopasse saadeti edukas välisdelegatsioon. Tagasihoidlikum ja korrektsem on seostada kujunevat Eesti diplomaatiat proto- või paradiplomaatiaga.⁵¹ Paradiplomaatia on mõiste, mida tänapäeval kasutatakse seoses regionaalse, osariigi või riiklusele suunatud piirkonna või rahvusrühma välispoliitiliste ambitsioonide ning tegevusega. Reeglina kaasneb sellega vastandumine keskvalitsusele, sest seda kasutavad nn riigita rahvad.⁵² Tegemist pole erakordse või ebanormaalse juhtumiga diplomaatias. Koos Eestiga käisid sama teed ning ületasid sarnaseid raskusi ja klaarisid omavahelisi vastuolusid Armeenia, Soome, Läti, Leedu, Poola, Austria, Ungari ja teiste uute riikide või riiklust taotlevate alade esindajad. Reeglina juhtisid neid mitteametlikke delegatsioone tulevased tippoliitikud, kes olid või kellest peatselt said oma maa juhtivad ministrid, presidendid, saadikud jne. Eesti ja teistegi maade delegatsioonid pöördusid tulevase rahukonverentsi organiseerijate, peamiselt Liitlaste Kõrgema Sõjanõukogu liikmete poole ettepanekuga neidki ametlike esinduste hulka arvata. Diplomaatia ajaloos on püütud eristada üldisematki proto- (või

⁵⁰ Paul Vihalem, *Eesti kodanlus imperialistide teenistuses 1917–1920* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960).

⁵¹ Mart Kuldkepp, “Intriigid, provokatsioonid ja iseseisvuse sünd: Eesti välisdelegatsioon ja Aleksander Kesküla”, *Ajalooline Ajakiri*, 3 (2013), 321–374.

⁵² Christer Jönsson, “Theorising diplomacy”, *Routledge handbook of diplomacy and statecraft*, ed. B. J. C. McKercher (New York, Routledge, 2012), 15–28.

para-) diplomaatia perioodi, mis tähistab tsentraliseeritud riikide eelset või müütilisele (religioossele) järgnevat diplomaatiat.⁵³

Eesti esimestele diplomaatidele koostati 1917. aasta detsembris laiade volitustega mandaadid ning diplomaatilise esindaja tunnistused. Järgmise aasta alguses astusid need mehed juba kontakti välisriikide ministeeriumide ning saatkondadega Petrogradis, Helsingis ja Stockholmis, alates 1918. aasta märtsist mujalgi. Lisaks Ants Piibule, Karl Robert Pustale, Eduard Virgole, Jaan Tõnissonile, Karl Menningule, Mihkel Martnale ja Ferdinand Kullile hinnati hiljem delegatsiooni kuulumise vääriliseks ka Julius Seljamaa, kes 1918. aasta alguses lühikest aega Petrogradis tegutses. Gustav Suits koopteeriti delegatsiooni liikmeks sama aasta suvel arhivaari nime all. Delegatsiooniga pidi liituma veel Jüri Vilms, kes lahkus Eestist üle lahe Soome suunas märtsis 1918. Tema edasine saatus on jäi paraku teadmata ja annab tänini alust mitmetele spekulatsioonidele.⁵⁴

Taasiseseisvumise järel on Eesti ajaloolased pöördunud riigi algusaegade juurde, peamiselt küll Vabadussõja-aegseid sõjalisi küsimusi lahates ja vähem rahvusvahelisi suhteid silmas pidades. Viimasel juhul torkab silma jätkuv toetumine Jaan Poska mälestustele või täpsemalt Laamani poolt publitseeritud Poska päevaraamatule ning Laamani enda kirjutistele.⁵⁵ Kaido Jaanson kinnitas Eesti ajaloo VI osas, et Poska oli “sügavalt pettunud” Pariisi rahukonverentsis ja lääneriikides ning pöördus seepärast 1919. aasta suvel Pariisist tagasi Eestisse.⁵⁶ Välisminister Poska oli suurte kogemustega ja vilunud poliitik. Vaevalt lubas ta endale sellist emotsiooni nagu “sügav pettumus”, ei üksikute indiviidide-poliitikute ega ühegi riigi või institutsiooni suhtes, ammugi mitte sellisest emotsioonist ajendatud otsuseid ja käitumist. Samas pole vaatamata tema kohta koostatud koguteosele kuigi selge, kuidas Poska suhtus enesemääramise ideesse, kuidas ja kunas jõudis tema Vene föderatsiooni ideest Eesti täieliku sõltumatuse juurde?⁵⁷ Pariisis käinud delegatsiooni liikmete viimasel protokollitud koosolekul (nr. 102) 9. juulil 1919 kuulutas Poska, et “mina palusin valitsust

⁵³ James Der Derian, *On diplomacy: A genealogy of Western estrangement* (Oxford: Basil Blackwell, 1987), 23.

⁵⁴ Seppo Zetterberg, *Jüri Vilmsi surm: Eesti asepeaministri hukkamine Helsingis 13. aprillil 1918* (Tallinn: Tänapäev, 2004); Jüri Vilms, *Kahe ilma vahel*, koostaja Hando Runnel (Tartu: Ilmamaa, 1998); *Jüri Vilms mälestustes*, koost. Hando Runnel (Tartu: Ilmamaa, 1998).

⁵⁵ Eduard Laaman, *Eesti iseseisvuse süünd* (Stockholm: AB Esto, 1964).

⁵⁶ *Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*, peatoimetaja Sulev Vahtre, toimetajad Ago Pajur, Tõnu Tannberg (Tartu: Ilmamaa, 2005), 109.

⁵⁷ Eero Medijainen, “Jaan Poska ja Eesti välisdelegatsioon”, *Jaan Poska oma ja meie ajas. Artikleid ja mälestusi*, peatoimetaja Küllö Arjakas (Tallinna Linnaarhiiv, 2010).

mind ametist lahti lasta, sest minu arvates ei ole see politik mitte sellele sihile viinud, mida meie oleme kätte püüdnud saada [...] Praegust politikat mina jätkata ei saa, sest et mina usu tema sisse kaotanud olen.”⁵⁸ Kas Poska pidas seejuures silmas mingit aadet, põhimõtet, väärtust, mida tal järgida ei õnnestunud või konkreetseid eesmärke, näiteks *de jure* tunnustuse küsimust? Tuleb tunnistada, et Poska tegi kõik võimaliku, et ameeriklastes huvi ja usaldust äratada ning oli tänulik Ameerika Punase Risti ning Hooveri poolt juhitud Ameerika Abiandmise Organisatsiooni (*American Relief Administration*) toetuse eest Eestile. Samas polnud ta sugugi vaimustuses Wilsonist ega tema nn uuest diplomaatiast. Nii leidis ta 25. juunil toimunud koosolekul koguni, et “Ameerika esitajad on meie vastu. Need tege- lased varsti ehk lendavad, kuid meie peaksime omalt poolt selleks kaasa mõjuma [...], võiksime omalt poolt mõne eraisiku saata, kes Wilsoni vastastele materjali tarvitamiseks muretseks.”⁵⁹ Poska siiski mõistis, et ameeriklastest sõltub tulevikus palju ja Washingtoni tunnustus tuleb saavutada ning teha kõik, et Eestit maksimaalselt Ühendriikidega siduda.

Üsna üksmeelselt tehti valitsusele ettepanek välisdelegatsiooni tegevus formaalselt alates 1. septembrist, praktiliselt aga juba juulis 1919 lõpetada. Üks etapp Eesti välispoliitikas oli sellega lõppenud. *De jure* Eestit ega ka Lätit ja Leedut, erinevalt näiteks Poolast ja Soomest, veel ei tunnustatud. Prantsusmaa ja Ühendriigid, kuigi erinevatel kaalutlustel, toetasid jätkuvalt teesi Venemaa terviklikkusest. Suurbritannia kõhkles samuti ja panustas pigem headele suhetele ameeriklastega, sest need olid niigi mitmel põh- jusel pingelised. Venemaa küsimust ei suudetudki lahendada, lääneriigid olid valmis toetama Koltšaki püüdlusi või pigem kogu küsimusele käega löömas ning valmis laskma Ida-Euroopa sündmustel minna isevoolu teed.

Kontaktide algus

Esimese kohtumise kohta Ameerika Ühendriikide diplomaatidega on läi- nud käibesse üks kummaline eksitus. Nii väidab Lauri Mälksoo, et Petro- gradis kohtus Ants Piip Ameerika saadiku David Francisega ja viitab seal- juures Piibu mälestustele, mis publitseeriti 1923. aastal ilmunud artiklite kogumikus. Saadik olevat eestlased ära kuulanud, aga ei vastanud midagi peale viisakuste.⁶⁰ Eksimusi on selles lühikeses lõigus korruga mitu. Esiteks

⁵⁸ Riigiarhiiv (edaspidi ERA), f. 1619, n. 1, s. 3, l. 216: välisdelegatsiooni protokollid.

⁵⁹ *Ibid.*, l. 200.

⁶⁰ Lauri Mälksoo, *Rahvusvaheline õigus Eestis: ajalugu ja poliitika* (Tallinn: Juura, 2008), 89.

ei viibinud Piip sel ajal Petrogradis, teiseks ei kohtunud Eesti esindajad üldse saadikuga, kes keeldus ja saatis enda asemel hoopis nõuniku, ning kolmandaks oli saadud vastus üsnagi põhjalik ja paljuütlev.

Balti provintside edasise saatuse küsimus muutus liitlaste seas aktuaalseks alates 23. jaanuarist 1918 Petrogradis, mil äsja Venemaa asutavasse kogusse valitud Eesti esindajad Jaan Poska, Julius Seljamaa ja Jüri Vilms pöördusid kõigepealt sealse Briti asjuri poole ja palusid nõu seoses Eestit ähvardava Saksa vägede sissetungiga. Saksa pool oli lubanud Eesti iseseisvust tunnustada, kui seal omakorda tunnustatakse end Saksa protektoraadi alla kuuluvaks. Selline võimalus seisis veel päevakajalisemana Leedu poliitikute ees. Leedu esinduskogu Taryba ja Ühendriikides elavate leedukate ühendused pöördusid Ameerika saatkonna kaudu Šveitsis ning otse Washingtonis president Wilsoni poole palvega tunnustada väljakuulutatavat Leedu iseseisvust varem, kui seda teeb Saksamaa. Sealjuures rõhutati, et Leedu ees muid alternatiive ei ole ning tegemist on ajaloolise õiguse jalule seadmisega ehk 120 aastat tagasi kaotatud riigi taastamisega. See oli peamine põhjus, miks Leedu välistas esialgu enda sidumist Eesti ja Lätiga, sest ajaloolisele õigusele ja õiglusele rõhumine tundus perspektiivikam ning kindlam kui enesemääramise loosungi kasutamine.⁶¹ Palve oli asjakohane, sest teadaolevalt oli Wilson valmis enesemääramise juures arvestama küll ajaloolisi, poliitilisi ja isegi kultuurilisi faktoreid, kuid ei tunnustanud rassilisi, religioosseid, etnilisi või keelelisi asjaolusid.⁶² Liitlaste ametlikes dokumentides kasutatigi järgnevalt mõnda aega tõepoolest määratlust – Leedu ja Balti provintsid.

Mälksoo uurimuses on jäänud kahjuks märkamata, et Ants Piip kirjeldab küll üsna pikalt Eesti esimeste diplomaatide tegevust Petrogradis jaanuaris 1918, kuid ta tsiteerib sealjuures hoopis Julius Seljamaa ja mitte iseenda mälestusi.⁶³ Ameerika Ühendriikide saatkonnas käisid 25. jaanuaril 1918 Poska ja Seljamaa ning sealjuures märgib viimane, et vastuvõtjaks oli tõesti nõunik, kelle nime Seljamaa hiljem ei mäletanud. Kaks päeva varem olid eestlased käinud Briti saatkonnas ja sealt jõuti ameeriklasi juba hoia-tada ning ühtlasi nõu küsida, kuidas eestlastele vastata.

⁶¹ Leedu kohta vt: Albert N. Tarulis, *American-Baltic relations 1918–1922: the struggle over recognition* (Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 1965); Constantine R. Jurgela, *Lithuania and the United States: the establishment of state relations* (Lithuanian Historical Society, 1985).

⁶² Fink, "The Great Powers", 254.

⁶³ Ants Piip, *Tormine aasta: ülevaade Eesti välispoliitika esiajast 1917.–1918. aastal dokumentides ja mälestusis* (Tartu: Kirjastus Vaba Eesti, Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 1934), 91.

Eesti esindajad vihjasid neil kohtumistel küll enesemääramisele, aga sealjuures mitte niivõrd riiklikule sõltumatusele (kaasaegsetele “riippumatus”). Nad sõnastasid liitlaste jaoks dilemma, serveerides tunnustamise küsimuse pigem ajutise lahendusena kuni Venemaa asutava kogu või siis rahukonverentsi kokku tulemiseni. Niimoodi lükati vastutus valiku eest kaudselt liitlastele – kas tunnustada Eestit kohe või anda vähemalt lubadus osalemiseks tulevasel rahukonverentsil, mis sisuliselt oli samuti kaudne tunnustus. Nii inglastele kui ameeriklastele kinnitati, et Eesti oleks tahtnud küll kuuluda autonoomse piirkonnana Vene Vabariigi koosseisu, aga seda võimalust ei peetud 1918. aasta alguseks enam reaalseks. Inglastele selgitati, et Eesti homogeenne elanikkond on ühtemoodi vastu nii tsaristliku Venemaa taastamisele kui ka Saksa protektoraadiks muutumisele. Ühtlasi paluti vastust, kas Suurbritannia toetab tulevasel rahukonverentsil Eesti püüdlusi iseseisvusele, sest jaatava vastuse korral suudaksid nad paremini vastu astuda ähvardavale Saksa okupatsioonile.

Seega paluti Eesti iseseisvust esialgu tunnustada tingimisi ja ajutiselt või anda vähemalt lubadus, et küsimus tuleb rahukonverentsil arutlusele ning Eesti sinna kutsutakse. Seepärast pöördusidki inglased Ameerika saatkonna poole ja palusid liitlaste seisukohta. Nemad ise eelistasid Balti provintside jäämist Venemaa koosseisu, aga olid selle võimaluse kadumisel valmis toetama ka iseseisvust, eriti kui moodustatakse mingi blokk Skandinaavia, Soome ja võib-olla Poolaga. Niisuguseid võimalusi olid inglastele tutvustanud ilmselt eestlased ise, kuigi mainitud kirjast saatkonnale nii ei selgunud.

Võib leida seinast seinä arvamusi selle kohta, kuivõrd Ameerika Ühendriikide diplomaadid ja muud Venemaaga seotud isikud olid informeeritud sel maal toimuvast. Ameerika viimaseid saadikuid Venemaal on kritiseeritud, et nad polnud Venemaa olude mõistmiseks piisavalt ette valmistatud, ei osanud vene keelt jne. Saatkonna nõunik Joshua Butler Wright oli Venemaal 1917. aasta märtsis toimunud revolutsioonist samuti esialgu üllatunud. Ta polnud kuigi informeeritud sealsetest etnilistest probleemidest. Teiselt poolt on arvatud, et just ameeriklased olid 1917. aasta märtsipöördeks Venemaal paremini ette valmistatud kui muud välismaalased ja seepärast oli Washington esimene, kus Ajutist Valitsust tunnustati.⁶⁴ Nõunik Wrightil oli peatse naasmise järel Washingtoni kindlasti märgatav mõju Riigidepartemangu suhtumise kujundamisel Venemaasse 1918. aasta kevadel-suvel ning hiljemgi. Ta kinnitas esialgu, et enamlased ei esinda Venemaad ja nad

⁶⁴ Norman E. Saul, *War and revolution: the United States and Russia, 1914–1921* (Lawrence: University Press of Kansas, 2001), 93.

on sakslaste mõju all.⁶⁵ See ei tähendanud veel erilist sümpaatiat Balti provintsidest pärit esindajate vastu. Pealegi saatis suursaadik David Francis raporti nõuniku vestlusest eestlastega Washingtoni alles 8. veebruaril ja see jõudis Riigidepartemangu kuu aja pärast. Selles avati kokkusaamise üksikasju põhjalikumalt. Poska ja Seljamaa olid saatkonnas kinnitanud, et Saksamaa poolt oli Eestile lubatud iseseisvuse tunnustamist, kuid Saksa protektoraadi tingimustes. Ühendriikidelt paluti tegelikult vaid tingimuslikult: kas nad oleksid valmis Eestile samuti iseseisvust tagama (*guarantee*), kui Venemaa seda teeb? Tähelepanuväärne oli aga ameeriklaste vastus. Pole küll päris kindel, kas nii põhjalikult teavitati ka eestlasi kohapeal või oli tegemist saadiku pisut hilisema asja ilustamisega. Ta siiski kinnitas, et eestlasi teavitati Ühendriikide poliitikast detailselt. Sealjuures toetuti nii üldistele saatkonda jõudnud instruktsioonidele kui ka presidendi avalikele väljaütlemistele. Igal juhul olevat eestlased saanud teada, et Washington jääb äraootavale seisukohale, aga toetub demokraatia printsiipidele ning loodab, et Venemaa rahva enamus väljendab peatselt oma tahet.⁶⁶

Võimalik, et Wilsoni 8. jaanuari kõne tekst jõudis 25. kuupäevaks tõesti juba Petrogradi saatkonda ja ametnikud olid sellega tutvunud. Oma kõne 6. punktis peatus president küll Venemaa küsimusel, kuid seal ei räägitud midagi Venemaa äärealade väikerahvaste enesemääramisest ning ammugi ei mainitud kõnes Balti provintse. Seega on küsitav, kas ja kuivõrd suutsid Ameerika Petrogradi saatkonna ametnikud kõnes leida märke nn Wilsoni rahvaste enesemääramisõigusest? Võib oletada, et saatkonda varem saadetud instruktsioonid olid eestlastele vastuse andmisel olulisemad. Samas võib dokumendist järeldada, et Poska ja Seljamaa pöördumine polnud ka nende endi poolt kuigi nõudlik, pigem oli tegemist Ühendriikide ametnike informeerimisega. Kuigi hiljem kujutas Seljamaa seda sammu mõnevõrra dramaatilisemana. Ameeriklastelt ei küsitud sel hetkel tunnustust ei Maapäevale ega isegi kohe valitavale Eesti Asutavale Kogule, rääkimata Eesti vabariigist. Viimast oligi vara teha, sest iseseisvusmanifest polnud veel avaldatud.

Edasine suhtlemine kandus juba üle Stockholmi ning langes välisdelegatsiooni liikmetest sinna esimesena jõudnud Jaan Tõnissoni õlgadele. Tema kohtumise järel Briti saadikuga avaldas viimane valmisolekut tunnustada ajutiselt *de facto* Eesti asutavat kogu kui iseseisvat esindust.

⁶⁵ Foglesong, *America's secret war*, 199–200.

⁶⁶ The Ambassador in Russia (Francis) to the Secretary of State, Petrograd, February, 8, 1918: *Papers relating to the foreign relation of the United States, 1918. Russia Volume II* (edaspidi FRUS) (U.S. Government Printing Office, 1918), 816–817.

Nimelt kinnitas Tõnisson, et asutav kogu kuulutab kohe kokku tulemise järel 28. veebruaril välja Eesti iseseisvuse. Seda kuni rahukonverentsi kokkukutsumiseni, mis peaks Eesti küsimuse lahendama enesemääratlemise printsiibi alusel. Samas lisas saadik Esme Howard, et ta peab soovitavaks, et kui Venemaast saab föderatiivne ja demokraatlik riik, siis Eesti ja teised tema sarnased rahulduvad autonoomiaga. Taas informeeris Briti saatkond kohtumisest ka Riigidepartemangu ja riigisekretäri ning kinnitas, et Suurbritannia on valmis *de facto* Eesti asutavat kogu tunnustama.

Edasi järgnesid Tõnissoni, Martna ja Menningu kohtumised Kopenhaagenis asuvate Ameerika esindajatega. Tõsisem jutuajamine sai teoks mereväeataşee John A. Gade'i ning saatkonna II sekretäri Lithgow Osborne'iga 5. aprillil. Kohtumisest koostas Ameerika Ühendriikide asjur Kopenhaagenis pikema ettekande riigisekretärile, milles andis teada, et eestlased ootavad Washingtonilt samasugust tunnustust, nagu nad olid saanud enamlaste revolutsioonilistest dekreetidest. Ühtlasi kinnitasid eestlased, et nad soovivad tulevikus iga hinna eest tagada täielikult tollivabasid sadamaid kõigi riikide kaubavahetusel Venemaaga.⁶⁷ Nii kinnitati ühelt poolt eesmärgiga ameeriklastele meeldida, aga teiselt poolt usuti taolisse lahendusse ka siiralt.

Kuna mingi otsuse tegemist ja selget vastust Washingtonis välditi, siis pöördus Ants Piip pärast Londonisse jõudmist 9. mail sealse Ühendriikide saatkonna poole (koos Pusta ning Virgoga) allkirjastatud dokumendiga, mis läks varasematest avaldustest juba märgatavalt kaugemale.⁶⁸ Nimelt palus ta Washingtonilt vastust kolmele taotlusele: 1) Eesti demokraatliku vabariigi (mitte enam Asutava Kogu või Maanõukogu) tunnustamist tema etnilistes piirides; 2) Eesti Ajutise Valitsuse tunnustamist ainukeseks legaalseks võimuks Eestis; 3) Eestile õiguse tagamist osaleda tulevasel rahukonverentsil, et ta saaks kaitsta oma huvisid, tutvustada seal juba iseseisvusmanifestis välja kuulutatud alalise neutraliteedi küsimust ning hankida sellele rahvusvahelised garantiid. Riigidepartemang ei kiirustanud seegi kord vastusega, kuigi näiteks Suurbritannia ja Prantsusmaa *de facto* tunnustused Eestile olid seal juba teada.

Ameerika saadik Stockholmis, juudi päritolu poliitiline (mitte karjääri-) diplomaat Ira Nelson Morris suhtus eestlaste taotlustesse esialgu mõningase sümpaatiaga. Kui Ferdinand Kull palus 10. juulil temalt viisat

⁶⁷ The Charge in Denmark (Grant-Smith) to the Secretary of State, Copenhagen, April 29, 1918: FRUS, 822–825.

⁶⁸ The Esthonian Delegation to the American Ambassador in Great Britain (Page) London, May 3, 1918: FRUS, 827–828.

sõiduks Ameerikasse, et seal olukorda selgitada, siis Morris toetas seda avaldust.⁶⁹ Riigidepartemang oli sunnitud reageerima ja saadikule kinnitati, et Kull võib Ühendriikidesse sõita, kuigi ametlikul tasemel teda seal vastu ei võeta. Paraku järgnes vähem kui nädala jooksul uus telegramm Morrisele ja selles keelduti Kullile viisa andmisest ilma ühegi selgituseta. Pole välistatud, et keeldumise taga oli Prantsuse saatkonnast Stockholmis saadud informatsioon, et Kull ja teisedki Eesti välisdelegatsiooni liikmed on liiga saksasõbralikud ning Morris hakkas oma otsuses kahtlema.⁷⁰ Samas on küsitav, kas prantslaste arvamusel oli nii suurt kaalu, et Washingtoni suhtumist muuta. Sealsetele ametnikele, aga ka saatkondade inimestele võis see olla lihtsalt sobiv ettekääne, sest põhjuseid Balti riikide esindajate vältimiseks oli hoopis enam.

Jätkuvalt Stockholmis tegutsevad Kull ja Virgo ei leppinud vastusega ning pöördusid Ameerika saatkonna poole uue taotlusega. Nad väitsid, et kuna Kullile oli viisast keeldutud isiklikel põhjustel, siis nüüd paluvad nad luba nimetada mõni teine isik, kes on Ühendriikidele sobilikum. Välisdelegatsiooni sees vihjas näiteks Tõnisson, et hoopis tema võiks Kulli asemel Ameerikasse sõita, aga oli tekkinud teisigi kandidaate. 12. augustil toimunud delegatsiooni koosolekul otsustati, et kui Kulli Ameerikasse saatmisel tekib ületamatuid tõkkeid ja Virgol peaks sinna lihtsam tee avanema, siis võiks tema sinna saata.⁷¹ 27. augustil käiski Virgo taas Ameerika saatkonnas. Nüüd öeldi talle otsekohesemalt, et Washingtonis ei võeta vastu ei Kulli ega ühtegi teist Eesti esindajat.⁷²

Ferdinand Kulli süüdistamine saksasõbralikkuses sai olla vaid pahahtlik laim. Ta kutsuti välisdelegatsiooni liikmeks eeskätt seepärast, et Eestis ei olnud kuigi palju prantsuse keele oskajaid. Paraku jõudis ta tänu kodusõjast Soomes tulenevatele takistustele Stockholmi alles mais 1918. Sealjuures oli ta vahepeal Soomes punaste kaasabil hankinud uue välispassi. Tema edasisõitmist Stockholmist ei võimaldanud 1918. aasta kevadel Prantsuse saatkonna viisakeeld. Nii sattus Kull Rootsi pealinnas oma moodi pantvangi, sest prantslased ootasid Eesti delegatsioonilt ametlikku protesti Saksamaa okupatsiooni vastu või isegi sõja kuulutamist. Alust selliseks ootuseks oli, sest juriidiliselt või formaalselt lähenedes oli Eesti iseseisvusmanifestiga väljakuulutatud neutraliteeti sakslaste poolt rikutud. Kull palus ülejäänud delegatsiooni ning eeskätt Tõnissoni nõusolekut

⁶⁹ The Minister in Sweden (Morris) to the Secretary of State; Stockholm, July 11, 1918: FRUS, 831.

⁷⁰ Tarulis, *American-Baltic relations*, 86.

⁷¹ ERA, f. 1621, n. 1, s. 126, l. 3: välisdelegatsiooni protokollid.

⁷² ERA, f. 1621, n. 1, s. 126, l. 28–29: E. Virgo kiri J. Tõnissonile, 27. august 1918.

niisuguseks aktsiooniks. Lõpuks koostas ta protestinoodi teksti ise ja teatas Eesti rahvusväeosade loomisest võitluseks liitlaste poolel. Siis peeti silmas eeskätt neid eestlasi, kes olid sattunud Murmanskisse ja Arhangelskisse ning lootsid moodustada seal oma väeosa – Eesti leegioni.⁷³ Sarnase avaldusega olid esinenud juba ka lätlased, see polnud Kulli poolt mingi eriline samm, mis ülejäänud delegatsiooni liikmete seisukohtadega ei sobinud. Pisut hiljem algatas Kull iseseisvamalt küsimuse Eestile tunnustuse küsimiseks Venemaal loodud nn Ufaa valitsuse poolt. Mõned tema sammud tundusid ennatlikud, sest samal ajal polnud veel välistatud, et Eesti esindajad osalevad Saksamaa ja Nõukogude Vene vahelise Brest-Litovski rahu- lepingu jätkuna mõeldud Berliini lepingu sõlmimisel augustis 1918. Selleks tuli aga mõlema osapoollega mingeidki kontakte säilitada, kuigi näiteks Piip ja Pusta protestisid oma pöördumistes liitlaste poole Brest-Litovski lepingus ettenähtud Balti provintside loovutamise vastu Saksa protektor- raadi alla.⁷⁴ Välisdelegatsioonis kujunevat vastuolu süvendas Kulli keskne asend Stockholmis, mistõttu temast sai Eestist delegatsioonile järele saade- tud rahade ainujagaja. Finantsküsimus oli delegatsiooni jaoks eriti pinge- line ja tõenäoliselt just see teema viis tõsisema konfliktini. Esile võib tõsta muidki põhjuseid. Martna ja Menning näisid erinevalt ülejäänud delegat- siooni liikmetest olevat veendunud, et isegi Saksamaa kaotuse järel jääb tema mõju Ida-Euroopas püsima ja Eesti peaks sellega arvestama. Piip ja Pusta arutlesid muudegi võimaluste üle, kuid olid siiski veendunud, et Ees- til pole muid perspektiive peale lootuse *Entente*'i riikide heatahtlikkusele. Tõnisson oli välisdelegatsiooni vanema või juhi rolli taotledes korduvalt algatanud diskussiooni nn orientatsiooni küsimuses. Talle meeldis esineda visionäärina ning ta nõudis teiste delegatsiooni liikmete allumist oma vaa- detele. Vastuolud kujunesid eelkõige tema ja alates maist 1918 Eesti esinda- jaks Stockholmi jäänud F. Kulli ja Gustav Suitsu vahel. Teisedki delegat- siooni liikmed olid lõpuks veendunud, et 1918. aasta alguses tehti viga, kui valitsus ja eeskätt välisminister Saksa okupatsiooni alguses kodumaale jäid. See muutis Eesti õigusliku asendi keeruliseks, sest kahtlusi, et eestlased võivad olla liiga saksasõbralikud, näisid kinnitavat lähenemiskatsed Soo- mele, kes oli sattunud 1918. aasta kevadel sakslaste mõju või koguni kont- rolli alla. Samal ajal esitati peaminister Konstantin Pätsi ja Poska heakskiid- dul aprillis 1918 Soomele kava Eesti-Soome ühisriigi loomiseks.⁷⁵ Algatuse

⁷³ Oskar Öpik (Oskar Mammers), *Teekond, mis algas Kundas* (Tallinn, 1997), 161–207.

⁷⁴ The Estonian Representative (Piip) to the American Ambassador in Great Britain (Page), London, August 14, 1918: FRUS, 832.

⁷⁵ Eero Medijainen, “Konstantin Pätsi testamendist”, *Akadeemia*, 6 (1995), 1123–1135.

taga võis olla küll lootus niimoodi alanud Saksa okupatsiooni leevendada, aga see ei kergendanud välisdelegatsiooni tegevust.

Augustikuiste arutluste järel jäi delegatsioonis kõlama nägemus neutraalsest Eestist. Kuigi erapooletusse lääneriikides väga tõsiselt ei usutud, sobis see tegevuse eesmärgina ning isegi reaalse alternatiivina Vene- ja Saksamaa suuna vahel. Pealegi oli Ameerika ise äsja olnud neutraalne ja seda seisundit loodeti seal normaalsete aegade saabudes tagasi saada. Kull üritas veel kord saada esindajaks (konsuliks) Ameerika Ühendriikidesse, aga jätkuva keeldumise ning mõnede välisdelegatsiooni liikmete vastu-seisu tõttu jäigi niisugune lahendus ära. 1. oktoobril 1918 teatati Ameerika saatkonnale Stockholmis ametlikult, et Eesti loobub viisa taotlemisest Ferdinand Kullile.

Eesti seisukohtade vastukajast Ameerika Ühendriikides

Eesti esimeste esindajate argumentid iseseisvuse poolt ei olnud Ameerika diplomaatide jaoks kuigi veenvad. Põhjuseks ei olnud ainult ameeriklaste lähtumine wilsonistlikust enesemääramise kontseptsioonist. Eesti välisdelegatsiooni liikmete endi vaated muutusid 1918. aasta jooksul märgatavalt. Peamiselt suhtumises võimalikku liitu Vene vabariigi, föderatsiooni või mõne muu demokraatliku riikliku moodustisega, mis oleks võinud enamlaste kukutamise järel Venemaal kujuneda.⁷⁶ Augustis 1918 jõudsid delegatsiooni liikmed seisukohale, et Eestile iseseisvuse taotlemisel tuleks edaspidi olla täpsem ja loobuda senisest ajutise ja *de facto* tunnustamise argumentidest. Sihiks seati täielik ja lõplik – *de jure* tunnustus.⁷⁷

Senine selguse puudumine kajastus Washingtoni jõudnud dokumentides. Nii saatis Kopenhaagenis tegutsenud, eespool juba mainitud John A. Gade 27. novembril 1918 Washingtoni raporti Balti provintside kohta, mille koostas asekonsul ja väga hea Venemaa olude tundja John A. Lehr. Selles kirjeldati valitsuste moodustamist Eestis ja Lätis seoses maailmasõja ja Saksa okupatsiooni lõppemisega. Raportis kinnitati, et teadaolevalt 1917. aasta suvel toimunud kohalikel valimistel (Maanõukogu) ja Asutava Kogu valimistel novembris 1917 saavutasid ülekaalu mitte-sotsialistlikud parteid, kes soovisid säilitada ühendust Venemaaga. Samuti väljendasid eestlaste esindajad Ufaas lootust, et Eestit Venemaast ei lahutata. Ettekandes leiti siiski, et suhtumine Nõukogude Venemaasse on nii Eestis kui Lätis negatiivne ja loodeti,

⁷⁶ Eero Medijainen, "Ants Piip Eesti kohast rahvusvahelistes liitudes, 1918", *Kleio*, 9 (1994), 37–41.

⁷⁷ ERA, f. 1621, n. 1, s. 126, l. 1: välisdelegatsiooni protokollid.

et seal ei looda nõukogusid nagu enamlased nõuavad.⁷⁸ Riigisekretär Robert Lansing kinnitas samal päeval, et ta mõistab Eesti keerulist olukorda, aga kuna Washington on korduvalt avalikult ja ametlikult väljendanud sõprust ja lojaalsust Vene riigile ja rahvale (*Russian people*), siis välditakse igasugust ennatlikku sammu rahukonverentsi kokku tulemise eel.⁷⁹

Riigidepartemanguni jõudsid ikka veel kaheti mõistetavad signaalid ka eestlastelt endilt. Eesti välisdelegatsiooni liikmed ja eriti Ants Piip ning Eestis moodustatud valitsus olid selleks ajaks veendunud, et pole enam muid valikuid peale täieliku iseseisvuse ja rippumatuse. 1918. aasta suvel moodustatud Ameerika Eesti Ühisus (*American Esthonian League*) ning selle juhtiv tegelane Ivan Narodny (Jaan Sibbul) püüdsid aga järgida ikka veel Wilsoni kontseptsiooni enesemääramisest. Ühingu nimel saadetud kirjas riigisekretärile 28. novembril rõhutati, et lähtudes Wilsoni ja liitlaste poolt heakskiidetud rahvusliku enesemääramise (*national self-determination*) printsibist on Eestis moodustatud rahva võimu institutsioonid ja Eesti on kuulutatud iseseisvaks, kuni vabariiklik riigikord Venemaal stabiliseerub ja ülevenemaaline asutav kogu otsustab föderatiivse Venemaa tuleviku. Seni sobis Eesti kui inimeste (*people*) loodud ja nende jaoks mõeldud vabariik esmaseks eeskujuks Venemaa lähema tuleviku kujundamisel. Piip ja Narodny olid olnud läbi 1918. aasta regulaarses kirjavahetuses. Alates augustist püüdis Piip Narodnyt ja tema poolt algatatud Ameerika Eesti Ühisust maksimaalselt ära kasutada. Narodny oligi valmis aitama, avaldama artikleid lehtedes, uurima võimalusi laenude saamiseks ning püüdis tekitada ameeriklastes huvi vastastikuseks kaubavahetuseks. Lisaks sai temast peatselt Eestit tutvustava ingliskeelse väljaande “Estonia” toimetaja ning mõneks ajaks sisuliselt Eesti mitteametlik esindaja Ameerika Ühendriikides. Kuid Piip ei suutnud siiski Narodny poliitilisi vaateid muuta. Ta oli juba 21. augustil 1918 saatnud Piibule Londonisse kirja, milles esitatud töekspidamise juurde jäigi pidama. Nimelt kinnitas Narodny, et ta töötab Venemaa Ühendriikide (*United States of Russia*) nimel ja lootis, et Eestist saab selle osa. Ühtlasi teatas ta, et ei hakka kunagi töötama iseseisva, eraldatud Eesti eest, millist ta pidas võimatuks ning absurdseks nii majanduslikult kui ka poliitiliselt. Narodny oli valmis tegutsema iseseisva Eesti kui Venemaa osa (*a State of the US of Russia*) heaks, sest Ameerika avalik arvamus toetas tema arvates sellist arengut.⁸⁰

⁷⁸ The Consul General at Copenhagen (Gade) to the Secretary of State, forwarding report by vice Consul (Lehrs), Copenhagen, November 27, 1918: FRUS, 850–851.

⁷⁹ The Secretary of State to the British Charge (Barclay) Washington, November 27, 1918: FRUS, 852–853.

⁸⁰ ERA, f. 1583, n. 1, s. 386, l. 33: I. Narodny A. Piibule 21. august 1918.

Eestlaste või Eestist pärit poliitikute mõju Ameerika Ühendriikide Riigidepartemangule ja valitsuse otsustele jäi kindlasti tagasihoidlikumaks, kui seda oli näiteks endiste Vene diplomaatide roll sealses välispoliitikas. Üsna põhjalikult on analüüsitud Venemaa endise saatkonna ja eriti Ajutise Valitsuse esindaja Boriss Bakhmeteffi tegevust Washingtonis. Bakhmeteff asus oma kohale 23. juunil 1917 ja teda tervitati Ühendriikide poolt hiiglasliku laenuga 100 miljoni dollari väärtuses, millele lisandus veel 75 miljonit Balti laevastiku ja raudteede tugevdamiseks, peamiselt vedurite, autode, relvade, rõivaste, jalanõude jms ostudeks.⁸¹ Tema oli üks neist olulistest figuuridest, kelle tõttu Balti riikide iseseisvuse tunnustamine Ameerika poolt venis. Vähem on uuritud teiste Vene eksiidiplomaatide katseid vähemalt formaalselt säilitada Washingtoni suhtumist Venemaa territoriaalsesse tervikusse ning tegutsemist Balti riikide iseseisvuse tunnustamise vastu.

Baltisakslased ja Ameerika Ühendriigid

Omaette peatüki Vene ja Ameerika Ühendriikide suhete ajaloos moodustavad Eesti ja Läti aladega seotud baltisaksa päritolu diplomaadid. Nende rollist Venemaa diplomaatias on ilmunud seni suhteliselt pealiskaudne ülevaade.⁸² Huvitaval kombel oli rohkesti Eesti- ja Liivimaa taustaga baltisakslastest Vene diplomaate läbi 19. sajandi ning 20. sajandi alguses erinevates ametites just nimelt Vene saatkonnas Washingtonis. Olgu siinjuures mainitud vaid tuntud astronoomi ja Tartu ülikooli õppejõu poeg Karl von Struve, kes sündis Tartus 1835 ja oli Vene saadikuks Washingtonis 1882–92 ning kelle poeg Boris omakorda oli seal sõjaväeliseks atašeeks kuni 1912. aastani. Vene saatkonna juures olid ametis ka näiteks parun Renard Ungern-Sternberg.

Endine saadik (1904–11) Roman Rosen organiseeris Vene-Ameerika Ühingu, millega ühinesid mõjukad Ameerika russofilid. Neist olgu mainitud eeskätt Charles Crane, kellel oli otsekontakt Wilsoni ja House'ga ja keda on peetud sisuliselt Vene teiseks saadikuks.⁸³ Tugikohana Bostonis tegutses aktiivselt "Society of American Friends of Russian Freedom".⁸⁴ Rosenid olid muuseas ühed esimesed, kellega 1919. aastal Eestisse saabunud Ühendriikide esindajad ühendust võtsid.

⁸¹ Saul, *War and revolution*, 154.

⁸² V. Illyashevich, *Pribaltiitsý na rossiiskoï diplomaticheskoi sluzhbe* (Tallin: Tarbeinfo, 2005).

⁸³ Saul, *War and revolution*, 26–36.

⁸⁴ Foglesong, *The American mission*, 19.

Aprillis 1919 saabus Balti provintssidesse esialgu kolonel Warwick Greene'i juhitud sõjaline missioon, novembris asendati see *Commissioner Office*'ga, mida juhatas eespool mainitud John A. Gade. Kolonel Greene'il puudusid sealjuures teadmised ja kogemused Ida-Euroopast, ta ei osanud kohalikke keeli. Seepärast leidis ta ühise keele pigem baltisakslastega, kellele ilmselt oleks sobinud wilsonistliku enesemääramise idee realiseerimine Balti provintssides. Greene pani aluse headele suhetele perekond Lievenitega Riias, mida hiljem jätkas Gade. Serafima Lieven asus Ameerika Ühendriikide esinduses ametisse tõlgi ning sekretärina ning Gade meenutas teda hiljem ülivõrdes. Läti poliitikutele see ei meeldinud, sest Gade'i ja parunite sõbralikud suhted olid liiga silmatorkavad.⁸⁵ Läti ajaloolase Edgar Andersoni arvates tekkisid Gade'il samal põhjusel arusaamatused ingllastest ja prantslastest kolleegidega Riias.⁸⁶ Otsustades Roman Roseni mälestuste põhjal, millised ta pühendas Ira Nelson Morrisele, jäi tema Balti provintside iseseisvumise suhtes pigem äraootavale positsioonile.⁸⁷

Mõnede baltisaksa päritolu isikute mõju Ühendriikide tipp-poliitikutele võime vaid oletada. Nii on suhteliselt keeruline määratleda, millist mõju või tähendust omas Kernus vallas Harjumaal 1885. aastal sündinud Ferdinand Nikolai Alexander de Mohrenschildt. Ta töötas Washingtonis Vene saatkonna esimese sekretärina alates 1915. aastast ja abiellus seal Nona Hazelhurstiga, kes oli Wilsoni valitsuse rahandusministri William McAdoo tütar tema esimesest abielust. Teist korda abielludes Eleanor Wilsoniga sai ministrist presidendi väimees, aga ta jätkas hoolitsemist oma laste eest esimesest abielust. Nona vajas isa abi, kui Ferdinand 1919. aasta kevadel ootamatult suri. Sel ajal alustati Eestis maareformiga ning Ferdinand de Mohrenschildti ema ähvardas siin elu suhtelises vaesuses. McAdoo kasutas nüüd oma positsiooni ja tegi aktiivset lobitööd Riigidepartemangus, et Nona ämma Eestist kiiresti Ameerikasse toimetada.⁸⁸ Kas see ei võinud olla üheks põhjuseks, miks sealsed ametkonnad hakkasid 1919. aasta kevadel Eesti olude vastu suuremat huvi tundma? Kindlasti polnud see ainuke põhjus, sest määravateks said ühelt poolt ameeriklaste toiduabi jagamise

⁸⁵ Grant Watson, *Herbert Adolphus: an account of a mission to the Baltic States in the year 1919 with a record of subsequent events* (London: Waverly Press, 1957), 50.

⁸⁶ Edgar Anderson, "Die baltische Frage und die internationale Politik der Alliierten und Assoziierten Mächte 1918–1921", *Von den Baltischen Provinzen zu den Baltischen Staaten: Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1918–1920* (Marburg/Lahn: Herder-Institut, 1977), 348.

⁸⁷ Roman (Baron) Rosen, *Forty years of diplomacy, I-II* (London, New York: George Allen & Unwin Brothers, Alfred A. Knoff, 1922).

⁸⁸ Philip M. Chase, *William Gibbs McAdoo: the last progressive, (1863–1941)* (UMI, Microform, 2009), 167.

algus (Hooveri ARA jõudmine Soome ja Baltikumi) ning teisel poolt vajadus leida tugikohti informatsiooni hankimiseks Venemaal toimuva kohta, sest senised Ameerika Ühendriikide esindused Nõukogude Venemaal lõpetasid oma tegevuse. Esinduste saatmine Balti provintssidesse ei tähendanud aga veel nende riikide iseseisvuse tunnustamist.

Võib vaid oletada, kas tihedad kokkupuuted siinsete mõjukate baltisaksa perekondadega tekitasid lisatakistuse ameeriklaste lähtumisel keelelis-etnilise enesemääramise põhimõttest 1918.–19. aastal suhtlemisel Eesti ja Lätiga. Samas on kindel, et Washington jäigi lõpuni kindlaks hoopis Venemaa kui jagamatu terviku ideele. Leedu päritolu ajaloolane Albert Tarulis oli esimene, kes tõstas küsimuse: kas Ühendriikide *de jure* tunnustus Balti riikidele oli 1922. aastal tingimuslik? Selline probleemiasetus ei olnud seotud ainult Leedu eriasendiga, täpsemalt Leedu ja Poola vahelise piirikonfliktiga, mis teatud määral takistas Leedu tunnustamist Euroopa riikide poolt. Tunnustuse tingimuslikkus tulenes Washingtoni puhul eelkõige wilsonistlikust nägemusest Venemaa õigusest enesemääramisele ja Balti riikide *de jure* tunnustus anti tänu mitmete reaalpoliitiliste asjaolude kokkulangemisele 1922. aasta suvel.⁸⁹ Siit edasi võiks tuletda omapärase õigusliku või pigem formaalse küsimuse: kui Ameerika Ühendriigid ja Eesti tuginesid taasiseseisvumise järel 1991. aastal ajaloolise järjepidevuse argumendile, siis loodetavasti ei muutunud 1922. aasta *de jure* tunnustuse tingimuslikkus takistuseks? Vaevalt see asjaolu küll kellelegi siis enam meenus.

Kokkuvõtteks

President Wilson ja tema lähedasemad nõuandjad tahtsid uskuda peatselt taastuvasse mitte-bolševistlikkuse Venemaasse. Sellisel – demokraatlikul – Venemaal oli wilsonistliku enesemääramise kontseptsiooni järgi õigus otsustada oma saatuse üle. Sealhulgas pidi Venemaa rahvas ja selle demokraatlik esinduskogu saavutama kokkuleppe äärealade edasise staa-tuse üle. Washington ei välistanud, et korra ja stabiilsuse taastudes püüab iga Vene valitsus ühendada mässavad territooriumid. See võis aga luua eeldused uuteks konfliktideks, mille vältimine oli Wilsoni peamiseks eesmärgiks. Pole välistatud, et ameeriklasi takistas Venemaa tükeldamisele kuidagi kaasa aidata teadmine (ajalooline mälu?), et Ameerika kodusõja päevil toetas Venemaa põhjaosariike, aga ei sekkunud otseselt riigi siseasjadesse.

⁸⁹ Eero Medijainen, “The US *de jure* recognition of the Baltic states in 1922”, *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences*, 16 (66/61):4 (2012), 305–322.

Wilsoni vastuseis Venemaa tükeldamisele oli ühtlasi vastuseisuks Jaapani ja osaliselt Briti plaanidele. Paraku oli see kõik vastuolus tema internatsionalismi, uue diplomaatia ja lõpuks isegi enesemääramine loosungiga ning Rahvasteliidu loomise plaanidega. Wilsoni valitsus välistas Eesti ja teiste Balti riikide täielikku eraldumist Venemaast. Samas saigi Eesti toetuda vaid enesemääramise õigusele. Eesti poliitikud kasutasid Washingtoniga suhtlemisel enesemääramise mõistet, kuigi andsid sellele pigem rahvusliku-etnilise sisu nagu tehti mujalgi Ida-Euroopas. See oli ohtlikult sarnane leninlikule lähenemisviisile. Lõpuks sobiski see Ühendriikide administratsioonile rohkem kui leninlik arusaam enesemääramisest, mis vastandus Wilsoni seisukohale hoopis enam. Kuna enesemääramise mõistest ei saanud rahvusvahelise õiguse osa, siis jäi Eesti ja teiste temasarnaste riikide õiguslik staatus kahe maailmasõja vahel tinglikuks, vähemalt ameeriklaste silmis.

Huvitaval kombel toimus järgneva 20 aasta jooksul Ameerika Ühendriikide ja ka Nõukogude Liidu suhtumistes enesemääramise õigusesse 180-kraadine pööre. Nii püüdsid Nõukogude Liidu poliitikud ja diplomaadid pärast Balti riikide annekteerimist 1939.–40. aastal ning hiljemgi tähelepanu juhtida Washingtoni ebakindlusele Balti riikide tunnustamisel 1920. aastate alguses ning seepärast rõhutati just nimelt endist wilsonistlikku lähenemisviisi kui ainuõiget. Stalinlik diplomaatia püüdis kinnitada, et Balti riikidele antud *de jure* tunnustuses lubati ameeriklaste poolt jätkuvalt säilitada Venemaa territoriaalse terviklikkuse põhimõtet. Tõepoolest, Washingtonis leiduski poliitikuid ja diplomaate, kelle arvates tulnuks Balti riikide annekteerimist Nõukogude Liidu poolt ametlikult tunnustada ja niimoodi pöörduda tagasi 1922. aastale eelnenud põhimõtete juurde. Eesti ja teiste Balti riikide õnneks jäi Washingtonis ülekaalu siiski etnilise terviku enesemääramise põhimõte või siis hoopis pragmaatilisem lootus kasutada nn Balti kaarti ühe trumbina järjest süvenevas vastasseisus Nõukogude Liiduga.

ABSTRACT: *In the fog of self-determination: Estonia and the USA in 1918–1919*

The most important documents associated with the birth of Estonian statehood (the decision of the Estonian Provincial Assembly from 15 November 1917, the Estonian Declaration of Independence and the Treaty of Tartu) contain the concept of self-determination. For the first time in the twentieth century, the right to self-determination was written into an international agreement in Tartu on 2 February 1920. Article II of the peace treaty acknowledged that Estonia's "birth certificate" was written out on the basis of legislation enacted by the Soviet regime, with which the Estonian side agreed. This treaty did not raise the right to self-determination to the level of international law. The peace treaties concluded between Soviet Russia and its other neighbours, which similarly employed the concept of self-determination, also did not manage to achieve this. How was the question of self-determination manifested in contacts between Estonia and the USA in 1918–19? The USA has not been selected randomly here and there are two reasons for this. First of all, Ants Piip, the author of the peace treaty and the foremost expert on international law in Estonia, was forced to admit that he did not understand the behaviour of the USA. The attitude of the Americans was "particularly anomalous", even though Woodrow Wilson was considered an exponent of the "right to self-determination". He, nevertheless, was not the author of the idea of self-determination.

The concept of self-determination was used in at least three different meanings in 1917–19. Firstly, the most widely known form of self-determination in Eastern Europe and consequently also in Estonia was connected primarily to ethnic nationality. As such, the concept of self-determination and the debate surrounding it were employed altogether earlier than when Wilson used it. It was complicated to differentiate between linguistic-ethnic-cultural self-determination on the one hand and the Leninist or rather the Communist Party's notion derived from it but connected with class membership on the other hand. The third variety proffered by Wilson envisioned territorial-state self-determination partially founded on cultural identity. Wilson was concerned with the opportunities for people, but also the people as the citizenry or population, to choose the democratic system of government for themselves. Self-determination was more a democratic whole for Wilson shaped on the basis of people's common interests, originating from the interests of the people, or "self-government". For him, self-determination meant the opportunity for people or nations of their

own accord to choose for themselves the democratic way of government. The USA expressed friendship and loyalty to the Russian state and people. The *de jure* recognition that the USA gave to the Baltic States remained conditional. This derived primarily from the vision of Russia's right to self-determination. Thereat the Russian people and its democratic representative body were expected to reach an agreement concerning the future status of its peripheral regions. The knowledge that Russia had supported the northern states during the American Civil War but did not directly intervene in American internal affairs held the Americans back from helping in any way to dismember Russia. Wilson's opposition to Russia's dismemberment was also opposition to the plans of Japan and also partially of Great Britain. Unfortunately, all this contradicted his internationalism, new diplomacy and ultimately even his slogan of self-determination and his plans for creating the League of Nations.

Estonian politicians used the concept of self-determination in their communication with the USA, even though they gave it more of a national-ethnic meaning as was done elsewhere in Eastern Europe. This was dangerously similar to the Leninist approach. The Estonian viewpoint nevertheless suited the USA administration more than the Leninist notion of self-determination, which contradicted Wilson's standpoint a great deal more. Since the concept of self-determination did not become part of international law, the legal status of Estonia and other countries like it remained conditional between the two world wars, at least in the eyes of the Americans.

KEYWORDS: international relations, self-determination, international law, Estonian foreign policy

EERO MEDIJAINEN (b. 1959) is a Professor at the Department of Contemporary History at the University of Tartu.*

* Correspondence: Institute of History and Archaeology, University of Tartu, Ülikooli 18, 50090 Tartu, Estonia. E-mail: eero.medijainen@ut.ee